

Bad mot lort

JOHAN SAMUELSSON*

Karlstads universitet

Karolina Wiell, *Bad mot lort och sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala Studies in Economic History 116 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2018). 259 s.

Avhandlingen tar avstamp i ett historiskt sammanhang 1880–1949 med framväxten av en ideologi där vissa aspekter av hälsa, framför allt personlig hygien, blev en normerande praktik, hygienism. I Sverige och andra länder sammanföll detta med bland annat en modern bostadspolitik och framväxten av kommunala lösningar på hygienproblem via till exempel kommunal drift av vatten- och avloppssystem. Men hygienism påverkade också en mängd områden såsom etablering av moderna skolbyggnader, nytt undervisningsinnehåll i skolan och byggandet av badstugor. Framväxten av hygienismen i Sverige under slutet av 1800-talet och hur dess normer efter hand kom att samverka med expansionen av badstugor under första hälften av 1900-talet utgör avhandlingens fokus.

Syfte, tidigare forskning och centrala utgångspunkter

Mer specifikt är syftet med avhandlingen att kartlägga och förklara de bakomliggande orsakerna och motiven till expansionen av badstugor i Sverige 1880–1949, med utgångspunkt i dåtidens allmänna förändringar av normer kring privathygien, bad och renlighet. För att besvara sina frågeställningar tar Wiell utgångspunkt i flera delvis överlappande forskningslägen och teoretiska perspektiv. Exempelvis refereras ekonomisk-historisk forskning om sophantering och samhällshygienism, socialhistoriska studier om synen på socialvård, men också idéhistoriska studier om hälsa och medicin. Centrala studier som tangerar delvis samma forskningsområde ingår i avhandlingens

* Docent i historia; fakultetsopponent

genomgång av tidigare forskning, som till exempel Henrik Björcks *Folkhemsbyggare*.¹

En viktig teoretisk utgångspunkt tar hon i teorier om normförändringar, detta för att kunna förklara hur idéer och perspektiv uppstår, förändras och sprids. Men Wiell använder också teorier om makt för att klargöra hur vissa perspektiv på hygien och bad kunde få stort genomslag.

Hon påpekar att "hygienismen är ett vitt begrepp som innefattar allt från bostadshygien och stadsplanering till hudens och bakteriernas hygien". I linje med avhandlingen kan man säga att begreppen personlig hygien och privathygien fokuserar kroppens fysiska renhet. Medan privathygienism handlar om normen om kroppens hygien.

Material och metod

För att få svar på forskningsfrågorna används en bred uppsättning källor där hygien och bad behandlas: tidskrifter, pamfletter, riksdagstryck, utredningar, föreningsmaterial, kartor, fotografier, husritningar och läroböcker med flera källgrupper är exempel på material som ligger till grund för avhandlingen. Med hjälp av materialet har sedan en databas skapats för att kunna göra sammanställningar och analyser av hur hygienbegreppet framträder och förändras över tid. Även om det inte sägs explicit i avhandlingen kan man säga att ansatsen är källpluralistisk² då karaktären på materialet varierar och vi får följa hygienbegreppets vandring genom läkartexter, fylliga riksdagsmotioner, läroböcker och upplysningskampanjer. Avhandlingen är rikt illustrerad med exempel från källmaterial såsom kartor, utklipp från tidskrifter och foton. Sättet att varva text med bilder underlättar läsningen av avhandlingen samtidigt som läsaren kan pröva relevansen i avhandlingens slutsatser.

En så kallad processspåringsmetodik har varit utgångspunkten i studien. Processspåringsmetodiken går ut på att finna formativa moment eller avgörande händelser, som är centrala för utvecklingen av badstugor.

Resultat

I kapitel två redogörs bland annat för hygienbegreppets övergripande förändring via historiska nedslag från 1880-talet fram till och med 1950-talet. Kapitlet bygger både på tidigare forskning och annat material som Nordisk familjebok. Wiell ser hur det i början av undersökningsperioden fanns en koppling mellan hygien och exempelvis hälsovård, sundhet och vetenskapen om människors hälsa. I slutet av perioden hade vissa förändringar skett, nu

1. Henrik Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm 2008).

2. Jämför med Janken Myrdal, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007) s. 495–504.

gavs det också kopplingar mellan hygien å ena sidan och tvagning och bad å andra sidan. Enligt Karolina Wiell kan det ses som en normativ förskjutning där bad och bastubad blivit en del av hygienismen.

Badstugornas historiska utveckling studeras översiktligt för perioden 1880–1950 i kapitel tre. Under början av undersökningsperioden kan hon konstatera att tillgången till tvättmöjligheter varierade stort. Geografiskt var tillgång till badstugor relativt god i framför allt nordvästra Värmland och finnbygderna, samt nordöstra Norrland. Med stor sannolikhet användes dessa badstugor inte enbart som ”traditionella” badstugor, de användes också på olika sätt i jordbruket för att till exempel torka spannmål. Man kan också notera att det i slutet av första undersökningsperioden kring förra sekelskiftet byggdes omkring 190 skolbad. Byggandet av badstugor expanderade dock 1920–1949 då omkring 10 000 badstugor färdigställdes.

Finansiering och drift av badstugorna hade ofta en blandkaraktär och det kunde förekomma viss offentlig finansiering, dock tillhandahölls medel till den övervägande delen av badstugor via privata initiativ och mindre förningar.

I kapitel fyra och fem analyseras utvecklingen av det privathygieniska budskapet via en analys av debatter och diskussioner på olika arenor. Tidskrifter riktade till läkarprofessionen, utredningar, politiska dokument och riksdagsmaterial utgör den huvudsakliga empirin i kapitlet.

Perioden 1880–1920 fördes en generell riksdagsdebatt om betydelsen av skolhygien, bland annat lyftes betydelsen av hälsolära som skolämne fram. Även provinsialläkarnas roll för hygienfrågan diskuterades. Flera av de motioner som väcktes i riksdagen var författade av läkare. Även föreläsningar på olika föreningsmöten innehöll teman som kretsade kring hygienfrågan och exempelvis behovet av skolbad. En rad större utredningar om hygien genomfördes, beroende på hur man räknar: nio eller tio stycken. Två av dessa utredningar pågick under flera år. Axel Keys hygieniska undersökning och 1914 års skolhygieniska utredning var mycket omfattande. Key som också var ledamot i läroverkskommittén, redogjorde för de svenska skolbarnens hälsotillstånd i en 800 sidor lång rapport. Merparten av de hygieniska utredningarna hade fokus på skolan. Sveriges folkskolläraryörening kom till och med att initiera egna skolhygieniska undersökningar. Betydelsen av skolornas arbete med hygienfrågor visar sig även i det faktum att folkskoleinspektörerna fick i uppdrag att göra analyser av skolornas hygieniska förhållanden.

I avhandlingen identifieras också en rad andra sammanhang jämte riksdagen och utredningsväsendet där hygienismen framträdde. Det fanns en omfattande textproduktion också i läroböcker och tidskrifter där betydelsen av hygien och bad betonades. Exempel på tidskrifter där hygien diskuterades är

läkartidskrifter och tidskrifter som främst hade en kvinnlig läsekrets som *Dagny, Hertha, Idun* och *Tidskrift för hemmet*.

Vilka var då målgruppen för de olika publikationerna? Enligt Karolina Wiell riktade sig en betydande del av texterna till allmänheten, men en målgrupp var också professionella yrkesgrupper som läkare och lärare. Även elever var en målgrupp via läromedlen.

Genom utredningar, debattinlägg och politiska diskussioner ser Wiell att kunskap formulerades och spreds om hygienens betydelse. Detta var en förutsättning för utvecklingen av hygienismen. Dock var statens intresse relativt ringa när det gällde finansieringen av själva badstugorna.

I kapitel fem görs en analys av formativa moment som bidrog till att badstugor växte fram under 1900-talets första hälft. Analysen genomförs med hjälp av processspårningsmetodik. Ett exempel är bildandet av Svenska Provinsialläkarföreningen. Föreningen drev frågor om hälsovårdslära som skolämne och skolbadets betydelse, men också behovet av badstugor. Ett annat formativt moment var de skolhygienutredningar som bidrog till att kunskapen om hygien ökade markant. Till exempel konstaterades att 50 procent av eleverna bedömdes vara "långvarigt sjuka" i en av utredningarna. Dessa utredningar blev en del av en generell kunskapsinsamling som torde vara närmast unik när det gäller skolan. Statistik om elevernas studietider och sovtider samlades in, likaså inhämtades kunskap om lärarnas arbetstider. Utredningen är också exempel på hur tidigt skolan var en del av en internationell kunskapsirkulation då engelsk forskning ingick som underlag för analysen i rapporten.

Kommitténs klargörande inspirerade också andra utredningar. I en av dessa utredningar gjordes utskick till lärare och skolor och sammanlagt svarade 1 400 skolor. Frågan om läroplanernas innehåll och lärarnas kompetens diskuterades också i samband med utredningarna. Undersökningarna refererades i politisk debatt men också inom andra centrala områden som gjorde att de fick stor spridning, till exempel via folkskolans företrädare.

Den politiska debatten och de beslut som följde hade formativa inslag då hälsolära lyftes fram som viktigt kunskapsinnehåll i skolan. Även om de politiska besluten inte direkt gynnade byggandet av badstugor kom upplysningsinsatser om hygien och bad att främjas och här kom skolan och folkskoleseminarierna spela en viktig roll.

Sammanfattningsvis ser Karolina Wiell att processen som sedan påverkade byggandet av badstugor innehöll moment av organisering, faktainsamling, argument och politik.

I kapitel sex sker en fördjupad kvalitativ analys av några texter som samlats in av Wiell. Intresset riktas här mot hur det privathygienska budskapet förändrades över tid och hur innehållet påverkades av mottagaren och av-

sändaren. Två texttyper valdes ut för perioden 1888–1910. Texter som dels vänder sig till skolan, dels är mer inriktade mot allmänheten och då i synnerhet kvinnor. Gällande kunskapsförmedlingen till skolan urskiljer hon att läroböckerna i huvudsak var informativa och hade ett ”hygienskt” budskap, oavsett när de är skrivna och oavsett till vem de skrevs (folkskola, flickskola, läroverk). Grundtemat kan sammanfattningsvis sägas ha varit att brister i den personliga hygienien kunde leda till för tidig död, men utbildning i hälsolära skulle leda till ett bättre/sundare liv och att en mer produktiv befolkning skapades.

”Ett budskap – två vägar, 1920 och framåt” heter avhandlingens sjunde kapitel och här studeras två strategier som på olika sätt kan sägas ha materialiserat tankarna som fanns om badandets välsignelse för hygienien. En studie handlar om Föreningen för folkbad, som bildades 1921. Genom information och kampanjer av olika slag verkade föreningen för att sprida nyttan med bastubad och betydelsen av badstugebygget. Föreningen skickade ut cirkulär, böcker, småskrifter och flygblad. Man skrev också artiklar i olika tidskrifter. Föreningen höll föredrag för viktiga aktörer och deltog också i radioprogram och gjorde film. Målet var bland annat att få fler badstugor byggda, men föreningen hade knappa ekonomiska resurser och blev snarare en normerande, kontrollerande och resursförmedlande organisation. Till exempel förmedlades medel från Kungliga pensionsstyrelsen till bygget av badstugor.

En annan aktör var agitatorn och entreprenören Jan Ottosson (1889–1970). Ottosson var en drivande folkhögskollärare som i samverkan med olika gymnastikförbund spred information om badstugors förträfflighet. Typfallet är att Ottosson håller ett föredrag, det bildas en bastukommitté, och sedan byggs en badstuga. Bygget finansieras av lokalbefolkningen via dagsverken och läraren sprider information om hur den ska användas. Viktiga aktörer var i detta fall de lokala folkrörelseinspirerade miljöerna.

I sista kapitlet förs en sammanfattande diskussion där det konstateras att hygienfrågan berörde alla och påverkade många av livets områden, och blev därigenom en del av det svenska samhällsbygget kring förra sekelskiftet. Det betonas också att hygienfrågan är ett bra exempel på hur en norm skapas – om renhetens betydelse – förankras och förverkligas. En norm som har sin bakgrund i en medicinskt upptäckt (bakterier) och som sedan blir till kunskap om hur man bör sköta sin hygien, en norm som i förlängningen materialiseras i politik och byggnader.

Slutsatser och genomförande

Överlag är akribin och formalia bra. Ett stickprov av referenser och källor visar till exempel på att materialet hanteras på ett korrekt sätt. Dock finns

några smärre fel som måste påpekas. Käll- och litteraturförteckningen är inte helt konsekvent genomförd. Till exempel anges Sveriges officiella statistik på två ställen, under arkiv och i litteraturlistan. Det finns också exempel på material som i själva brödtexten sägs ha studerats, men som inte står med i arkivförteckningen, till exempel Röda korsets arkivhandlingar. På några ställen finns också mindre slarvfel, till exempel sker en sammanblandning av läroverk och folkskola/folkskoleseminariet på ett ställe.

I samband med avhandlingsarbetet har en databas med texter om hygien byggts upp och enligt författaren har ambitionen varit att komma nära en "helhetsundersökning". Materialet är förvisso omfattande men ändå saknar jag material och texter. En snabb sökning i till exempel folkskollärarnas tidning *Svensk läraretidning* 1895 och 1896 visar att frågor om hygien lyftes vid flera tillfällen, men dessa texter är inte med i avhandlingen. Vidare har inte tidningen *Fylgia: Tidskrift för hygienisk sjelfhjelp i hemmen* inkluderats i studien, en tidskrift som vid flera tillfällen skrev om hygien och bad. Redaktör för *Fylgia* var Elna Tenow. Tenow medverkade också som skribent i *Idun* som studerats i avhandlingen. Att alla texter inte kan identifieras är självklart, men här borde ett utförligare resonemang förts om styrkor och svagheter med de insamlingsstrategier som använts.

Slutsatserna underbyggs på ett i huvudsak trovärdigt sätt. Processspårningsmetodologin hjälper till att på ett strukturerat sätt visa hur hygienfrågan växte fram och så småningom blev etablerad ideologi. Dock kunde Karolina Wiell i högre grad ha underbyggt kopplingarna mellan den beskrivna processkedjan och byggandet av badstugor under första delen av 1900-talet. I avhandlingen framkommer visserligen att det fattades politiska beslut om att informationsåtgärder skulle göras gällande nyttan med badstugor, men samtidigt tycks intresset att finansiera badstugor ha varit begränsat. Det saknas också närmare information om motiv och bakgrund till många av de badstugor som byggdes första hälften av 1900-talet. Under perioden 1920–1950 byggdes cirka 10 000 badstugor och av dessa har information om knappt 1 900 hittats.

Det är i och för sig fullt rimligt att anta hygienism som norm påverkade byggandet badstugor under 1900-talets första hälft. Men andra kompletterande förklaringar till byggandet av dem hade kunnat utvecklas. Resonemang om hygienens koppling till folkskolan och byggandet av badstugor hade till exempel kunnat prövas ytterligare. I avhandlingen framkommer att mycket omfattande hygienundersökningar gjordes avseende eleverna i folkskolan. Det fanns också en betydande debatt om betydelsen av undervisning om hygienfrågor i folkskolan. Med tanke på folkskolans lokala förankring och folkskollärarnas betydelse i lokalsamhället hade frågan om kopplingen folkskolan och badstugebyggandet kunnat utredas vidare. Lena Hammar-

bergs avhandling *En sund själ i en sund kropp*³ behandlar delvis samma problemområde som Karolina Wiell gör, hygienism och folkskola. Hammarberg tittar visserligen på Stockholm men här hade intressanta jämförelser kunnat göras.

Slutord

Några kritiska synpunkter på avhandlingen har rests. Jag har till exempel vissa invändningar mot delar av processpårningsmetodiken och dess relation till byggandet av badstugor. Jag tror för egen del att mer mångkausala förklaringar hade givit en bredare förståelse för varför byggandet av badstugor ökade efter 1920.

Samtidigt behandlar avhandlingen på ett intressant sätt en delvis negligerad aspekt inom ekonomisk-historisk forskning om välfärdsinrättningar, nämligen badstugornas framväxt. Det kan tyckas vara en perifer verksamhet, men Karolina Wiells studie klargör att det var fråga om en relativt omfattande företeelse. Det är också intressant att se byggandet av badstugor som utslag av landsbygdens modernisering, en moderniseringshistoria som förtjänar mer uppmärksamhet. Och även om inte huvudsyftet med avhandlingen har varit att studera frågan om skolans roll för hygienismens utbredning och etablering menar jag att avhandlingen breddar vår förståelse också av denna koppling.

3. Lena Hammarberg, *En sund själ i en sund kropp: Hälsopolitik i Stockholms folkskolor 1880–1930* (Stockholm 2001).